

О преподобне, отче наш и пане,
 Свято обшедши в том аггелском стане
 И преложенствѣ над нами, твоими
 Послушниками, иле их ест, всѣми,
 Житя потерши сотного дороги
 Просто Олимпу перейди пороги¹.

Ієродіакон Ісаіа, типонадзиратель

Київське братство і братство Луцьке, їх засоби, завдання і методи. Переходячи до другого культурного осередку київського відродження — Київського братства, стрічаємося з великими труднощами: коли від загальних, доволі поверхових відомостей, що правдою і неправдою перейшли в оборот підручників і популяризацій, потребуємо стягнути по якісь докладніші відомості в інтересних для нас питаннях, — ми спиняємось перед повним майже браком відомостей. Щось ближче про братство, про його відносини до школи, обставини його життя і под. маємо тільки в пізніших часах: в другій пол. XVII в., ще більше в XVIII в., і тоді можемо констатувати, що братства як такого — чогось, що нагадувало його прототип братство Львівське, — в Києві властиво не було. Був Братський монастир, що стояв під протекторатом або й під цілком конкретною владою митрополита, незважаючи на свої ставропігіальні права, і при цьому монастирі школа — колегія чи академія, ігумен Братського монастиря бував одночасно й ректором; братства ж як якоїсь громадської організації немає сліду, і, очевидно, її й не було. Чи було колись інакше? Чи це залежність від митрополії, витворена в Могиліних часах, розложила і атрофіювала колишню громадську організацію, чи, може, її й взагалі ніколи не було, і Київське братство в дійсності було тільки фірмою, під якою виступали ті сили, що в даний момент кермували політичними і культурними українськими справами.

Таке поставлення питання, на перший погляд, може здатись парадоксальним, неймовірним. Київське братство — така грізна сила, що фундується для поборювання

---

¹ Що б сказав Вишенський на таке мішання міфології до богословія — називання раю Олімпом!

супротивників руської церкви і народу, і вони, ці супротивники, устами митрополита Рутського, називали його джерелом всіх своїх нещасть, і росту сил, і самопевності української опозиції, — в дійсності мало б бути фікцією, фірмою, декорацією. А одначе історикомі раз у раз приходиться, маючи діло з тою чи іншою стороною, заглядати за лаштунки її представників, шукаючи за дійсними силами й авторами даних подій чи акцій. Треба зайнятись цим і тут.

Справа незмірно утруднюється браком матеріалу. До нас не заховалось ні діловодства братства — його протоколів, рахунків, кореспонденції, як маємо в братстві Львівському, ні каталогу його членів, ні реєстрів його старшини, і те, що заховалось від нього, дуже мало говорить саме про його громадські сили. Його “Упис” — фундаційна грамота з списком членів, заховалася в пізнішій копії, безглуздо зробленій, з глухою заміткою, що, крім кількох підписів, захованих копіїстом, там було “прочіих в братство безчисленно вписавшихся”, але і взагалі ця грамота дуже бідна змістом. Після купи текстів з Св. Письма на тему братолюбія маємо таке означення завдань нового братства; для ясності розбиваю його безконечний період на кілька речень інтерпункцією:

“Сему же убо божественному и спасительному и человеклюбному поучению и мы грѣшнии послѣдующе, благодатию благаго Бога и господа нашего Иисуса Христа, хотящаго всѣм человеком спасти ся и в разум истинный прити, едва повдѣ нѣкогда возбнувше от многаго нерадѣнія и лѣности и мрачнаго суетія мирскаго, хотѣхом прозрѣти к свѣту благоразумія, пріємше в ум предстатіе страшнаго онаго судища и мздовоздаянія. Предстательством пречистыя и благословенныя владычицы нашея Богородица силою чеснаго и животворящаго креста и молитвами всѣх святых, начинаем сіе душеспасительное друголюбное съединеніе. Братство церковное, в богоспасаемом градѣ Кіевѣ, благословеніем и повелѣніем святѣйшаго вселенскаго патріархи константинопольскаго кир Тимофея, начальнѣйшаго во Христвѣ пастыря нашего, и прочих святѣйших патріархов: александрійскаго, антioxійскаго и іерусалимскаго. На утѣшеніе и утвержденіе в благочестіи нашому російскому роду сыном всходнего правоелавія, обывателем воєводства

кієвського, так духовного вшелякого, яко и свѣтского шляхетского стану, и всеє речи-посполитое местское и всѣм христоименитым людем. На выконанье христіанских милосердных учеников, так духовных — в размноженью и въкорененью христіанских добродѣтелей, честнаго иноческаго житія, в подаванью наук учтивых и в цвиченью дѣтей народу христіанского. Отколя хвала всемогущаго Бога на земли множится, потѣха родичом из сынов наказанных ростет, речи-посполитой оброна мощная и оздоба предивная фундуется и цвѣтет, — яко и тѣлесных — в обороненью вдов, сирот и в поратованью всяких людей упадлых. Яко ся в собѣ самый грунт и предсявзятьє того святого и Милосерднаго Братства волею Вседержителя Бога закладаеть: спис и братское нерозерванное любуве поприсяжоний в вязок и зъедноченьє, ведла порядку прав, братством от святѣйших патріархов Львовскаго, Виленскаго, Могилевскаго и иных Короны Польское мѣст церквам наданных, благословенных. На што мы вси нижеменованные персоны, обоих — духовнаго и свѣтского станов люде, единым сердцем и едиными усты позволивше и крестным цѣлованієм един за всѣх и всѣ за єдинаго при благочестіи стоячи, духом любуве горячее звязавшіся, нижеє описанные христіанскіє братскіє повинности и порядки хранити в той Реєстр братскій списуємся”¹.

---

¹ Ця копія походить із збірника, списаного для митр. Євгенія і ним переданого в р. 1827 до бібліотеки Академії; списано його з іншими документами з документальних додатків записки Академії, поданої нею синодові в р. 1773, що свого часу переховувалася в синодальнім архіві. Тоді, очевидно, й були пороблені копії з головніших документів братства, долучені до тої записки, а оригінали пропали, як догадують, під час великої пожежі 1780 р., коли згоріла академічна бібліотека і келії братської старшини. Євгеніївські копії не визначаються поправністю, мають виразні помилки й дефекти. Передруковано їх у "Памятниках Кієв. археогр. комисіи", т. II (нове вид. 1898) і в додатках до "Исторіи Кієв. Дух. Академіи" Голубева й в книзі проф. Мухіна "Кієво-братскій училищный монастырь". Дати "Упис" не має: час його означається іменем патр. Тимофія, що був на сім уряді в рр. 1612—1621, і підписом під "Уписом" Копистинського, з датою 4 січня 1616 р., що належав, мабуть, до найперших; тому остаточне упорядження і підписання "Упису" кладуть на кінець 1615 р.

Таким чином конкретним завданням братства було створення монастиря і через його посередництво “розмноження християнських чеснот”, далі — організація школи, на решті — урядження шпиталю і “поратовання людей упалих”, все це для людей стану духовного, шляхетського “всеї Річи Посполитої міської” і всіх “нашого російського роду синів східного православія”. “Уписні браття”, як їх називають документи, — ті, що підписувалися під вищеподаним “Уписом” і тим самим приймали на себе “ниже описанні повинности и порядки”, мали обов’язок фінансувати своїми жертвами поставлені братством завдання і боронити їх всіми приступними засобами. Тих “повинностей і порядків” наша копія “Упису” на захувала. З аналогії братства Луцького, зав’язаного слідом за Київським, в тому ж дусі і в правдоподібному зв’язку з тою ж акцією, як зараз побачимо, мусимо собі уявити аналогічні київські повинности, написані на той же взір — львівських братських порядків 1585 року: обов’язки сходитися на братські засідання, платити складку до братської скарбниці, брати участь у братських відправах і под., з погляду істних завдань братства речі менш важливі. З другого боку, образ організаційних київських заходів доповнює звісний фундаційний привілей Гальшки Гулевичівни, що підводив явну матеріальну і правну базу під братську організацію. Списана під час сесії київського земського суду, себто під час з’їзду шляхти київської, краще сказати — поміщиків Київського повіту, що звичайно в великій кількості збиралися на ці сесії, 14 жовтня 1615 року; вона, очевидно, являється інтегральною частиною тої ж акції, що виявляє себе “Уписом”. Гальшка Гулевичівна, волинська шляхтянка з походження, другим шлюбом замужня за мозирським маршалком Лозкою, осіла в Києві, віддає свої власні добра “права і вільності шляхецької будучі”: садибу у Києві на Подолі “при вулиці, що веде від ринку до Дніпра”, “на монастир, на школу, дітям шляхетським і міським і на інші способи богоугодного життя, на збавенне християнське і милосердні вчинки, на гостинницю странникам духовним”, на вжиток християн народу російського воєводств Київського, Волинського і Брацлавського, але виключно тих, що “в послушенстві святійшого патріархи константинопольського неодмінно тривають і тривати будуть”. Задля негайного здійснення цих за-

вдань вона зараз же “впроваджує в той двір і на його пляч духовних і світських православних — о. Ісайю Копинського й інших черців, а також і школу, і тим всім духовним і світським православним віддає їх в володіння при возному й шляхті, до того приданій”¹.

Братства тут не названо — чи то тому, що його організація не була доведена до кінця, як думають декотрі, чи з тих мотивів (що мені здаються правдоподібнішими), що це не була організація легалізована. Але цілком ясно, що ці особи духовні й світські, на чолі з лаврським ієромонахом Ісайєю, настоятелем Антонієвої печери — призначеним на ігумена цього нового монастиря, — це власне нове братство, що організувалося у тім часі. Фундація Гулевичівни, організована шляхтою Київського повіту, — це дотація йому по шляхетській лінії. Нове братство діставало не просто простору садибу, положену в самому центрі тодішнього Київського міста, але “добра власные, дѣдычныє, права и волности шляхецкое будучие” — не підвласні юрисдикції ні міського магістрату, ні воеводи, що давало певний імунітет майбутньому братству, дуже цінний в тодішніх відносинах, який власне могла дати шляхта.

Дослідники справедливо вказують, що Гулевичівна, представниця фамілії, дуже близько зв’язаної з церковними справами, — внучка луцького єпископа Тедосія Гулевича, — сама персонально ніякого інтересу до Братського монастиря не виявляла, так що її фундацію треба в повній мірі вважати як вислід шляхетської акції на користь його. Мусимо мати на увазі, що в тій стадії східноукраїнської колонізації шляхта Київського повіту (що займав усе середнє Подніпров’я, аж до московської границі!), зібрана на київських “роках земських”, це репрезентація української шляхетської верстви всіх сусідніх воеводств: майже в кожній значнішій фамілії була якась займанщина в цім тодішнім Новім Світі шляхетської Річи Посполитої, і поміщики, заінтересовані різними маєтковими процесами, продажами, заставами, що з’їздилися “на відчинення книг земських”, що були разом нотаріальним архівом і архівом суду в земельних справах, представляли інтереси всіх цих воеводств — Київського, Волинського, Брацлавського, Мінсь-

¹ Друковано там же з того ж збірника.

кого. Тож і бачимо, що фундація в першій мірі — поруч інтересів духовенства — висуває інтереси шляхетської української верстви Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, княжат, панів, шляхти і маніфестує її заінтересованість в піднятій акції. Завдання, як бачимо, ставить вона цілком ідентичні з “Уписом”: монастир, школа, шпиталь, піднесення християнського життя і діла милосердя. Ще дві інтегральні частини тої ж самої акції.

Тепер візьмемо ще такі вказівки. Черниця Вознесенського жіночого монастиря, фундованого Плетеницьким при Печерській Лаврі, шл. Катерина Кучинська продає свою садибу на Подолі Київському братству. Але братство як легалізована юридична особа все ще не існує — королівське потвердження воно одержало тільки в 1629 р. Тому продажний запис висловлюється так: маєток продається “их милостям панам *шляхте и рыцерству* войска Запорожскаго и *местнаго* стану обывателем воєводства и места Киевско-го, Братству церкви святого Богоявленія, людем народу Роского, вѣры и православія св. Всиходнее апостолское церкви, а послушенства св. патріархи константинопольского”¹. Тут характеристично заакцентоване Запорізьке Військо як другий фундатор і патрон братства поруч шляхти, задокументований і іншими звітками. Звістку “Віршів на погреб” Сагайдачного, що він в братство “зо всѣм войском вписал”, я вже згадував; додаю тепер, що Б. Хмельницький, рекомендуючи московському правительству братську організацію, підчеркував, що вона була козацькою фундацією: “Перед нами бывший гетман войска запорожскаго Петр Ко-нашевич Сагайдачный в память свою за спасеніе души воздвигл церковь в Кіевѣ богоявленія, идѣже нынѣ училище монастыря Братского”².

В цім освітленні ми зрозуміємо відповідно, чому акт об’єднання Братської церкви з лаврською, переведений 1632 р. духовенством і шляхтою, потверджується ще спеціальним листом гетьмана з усім військом запорізьким: “позволяем на то припадаем, и при той церкви братской, яко и при школѣ новозаложенной и шпиталѣ до ней належачом обовязуем(ся) стоять и опоновать до гардл звоих”, і Пет-

¹ Передр. в згаданій монографії В. Мухіна про братство.

² Акты Южной и Западной России, X., с. 732.

рові Могилі за його шкільну фундацію признають доживотне право патронату над *своїм* братством: “Абы он яко старшій того братства *нашого* брат уписный доживотным дозорцею и оборонцею был... а по смерти е. милости в моци то и воли братіи монастыря Печерского кievского, в братствѣ *нашом* кievском уфундованое (з вѣдомостью и радю всего Братства до тоей церкви уписаного) зоставатися мает: когоколлевок они сами захочут на мѣсце вышеченованого о. архимандрита на час певный обрати”¹. Отже, коли гетьман і військо при тім називають себе “тою ж милостью братерською обовязаними”, то цілком ясно, що мова тут іде не просто про симпатію, а братський обов’язок, котрому зарівно з “братами уписними” підлягає військо.

Четвертим членом — поруч духовенства, шляхти і Війська Запорізького — виступає міщанство, то, очевидно, як “брати уписні” індивідуально, то як ціла Річ Посполита міська кievська; на жаль, з її сторони я не можу вказати аналогічної декларації, і може бути, що це треба пояснити таки принципіальним ухиленням і самого міщанства, і небажанням признати за міською кievською громадою в цілості яких-небудь прав до братства. Але супроти продажі Кучинської міщанство треба признати безсумнівним четвертим станом братства, незалежно від того, як фактично воно виявляло свою участь.

Фактична справа братства лежала, очевидно, в руках печерських монахів, виделегованих до цього діла. Грамота гетьм. Петражицького хоч і говорить і про “раду братства”, і про “старост дорочних от всего братства обраних”, кінець кінцем ясно вказує, що справи братства веде й вестиме “братія з монастыря печерського, при церкві брацькій уфундована для справування церкви і монастыря і теж для розмноження наук шкільних”². Так було, видно, в момент зав’язання братства, коли його репрезентував печерський монах Ісайя з братією, і так воно лишилось пізніше. На жаль, зістається неясним, як робилась ця делегація, — в пізніші часи ми бачимо не раз, що митрополити розпоряджаються часом безпосередньо всякими урядами Братського монастыря, часом затверджують поданих їм кандидатів; що

¹ Памятники, II, с. 419—420 і 422.

² Памятники, с. 419.

братські монахи ображаються, коли ігумен-ректор править справами монастиря без ради братії. Потверджуючи за Моголою доживотну диктатуру в братстві, гетьман Петражицький з старшиною, як ми бачили, застерігають по його смерті для братських монахів право свobodно вибирати собі патрона з осіб світських і духовних. Все це піддає гадку, що в практиці комбінувались, мабуть, обидві форми: кооптації братією Братського монастиря нових членів і призначення їх митрополитом і печерським архімандритом з собором: взаємовідносини цих різних інстанцій і реальний рахунок сил впливав на практику. Але в ґрунті речі Братський монастир і з тим властиво братський осередок був філією Печерського монастиря, котрій доручалось завідування школою й іншими установами братства і репрезентація в тих церковно-національних справах, які спадали на братство. Печерський монастир не хотів відповідати за них своїми маєтками, не хотів стягати на себе гніву уряду і всяких міродатних чинників за такі політичні кроки, які диктувалися інтересами церковними й національними, і це переходило на братство, патроноване шляхтою й Військом Запорізьким (фактично власне цим останнім!), а ідеологічне кермування цими справами і біжуче завідування ними доручалось вибраній печерській делегації з певним числом рядової монашої братії для помочі і виконання всякої монастирської служби. Зазначена вище аналогія з організацією братства Луцького допомагає це зрозуміти.

Ближчі подробиці заснування Луцького братства нам не відомі, але мотиви і обставини в загальних рисах ясні: волинська шляхта в 1617 р. заходиться коло закладання братства на взір Львівського, на спілку з місцевим духовенством і міщанством¹. Заховались (на жаль, теж неповні) “каталога или реестр събранных объще имен братий еже о Христе обрѣтающих ся в градѣ Луцком и прочаа благородных окрест живущих сынов восточного православия” 1617 року; заховав ім'я “ктитора” братства ігумена луцького Чернчицького монастиря, кількох інших духовних осіб та шляхетських імен, між ними найвизначнішого з волинських борців Лаврентія Древинського і одного з Гулевичів-

---

¹ Акти видруковані в I т. “Пам'ятників Київської археогр. комісії”, ч. I.

Васютинських, що, очевидно з усього, грали центральну роль у цій братській акції. Міщан у ролі фундаторів стрічаємо слідом в королівській потвердженні, яке виходила волинська шляхта для цієї фундації: король називає ініціаторами цього діла “певних осіб так стану шляхетського воеводства Волинського, як и посполитих людей места Луцкого”.

Добившись королівського потвердження цього братства, мовляв, заснованого головно для відновлення погорілого міського шпиталю, як “братства милосердя” (але з виразним зазначенням у цім потвердженню також і “школи для побожної науки людей молодих”), шляхта-фундатори видали повновласть на безпосереднє завідування справами братства — будування церкви, школи і шпиталю “меншим братям” — міщанам луцьким (“а иж сами в том мѣстѣ обещне не мешкаючи и про одлеглость не часто бываючи, полещаемо той дозор, и працу вкладаємо на менших панов братій наших — панов мещан луцких, абы они, яко до того належные, на мѣсци нашом працу и всякий дозор подыимовали и ряду всякого постерегали и нами ся яко старшими отзывали” — виступали не тільки своїм іменем, але й іменем шляхти, як старших братів свого брата)¹. А провід культурний, релігійний, ідеологічний, як і в Київському братстві, покладався на духовну частину братства. Статут братства, поданий на затвердження царгородському патріархові, досить виразно дає зрозуміти, що “старші браття”, вибрані щороку, мали відати матеріальною стороною братства, його прибутками й видатками; провідником ж братства, головою малої братської ради (так би сказати — віділу) мав бути “пресвитер церкви їх”, очевидно, вибраний чи делегований з Черницького монастиря, що відіграв роль до певної міри аналогічну з Печерською Лаврою для братства Київського. А слідом, коли братство взялось до організації свого власного монастиря, то, зіставивши за світською частиною братства орудування нерухомим майном братства і утримування з нього школи й шпиталю, а почасти й самого монастиря, воно всю культурну сторону братського життя перенесло на чернечу братію цього Братського монастиря.

¹ “Пам'ятники Київської археогр. комісії”, I, с. 1.

для того же Афанасый повинен будет понекогда (в деякій мірі) виростков, церкви потребных з части своеи суспенговати (утримувати), и сам церкви болшую працу подеймует. Кварталы от дѣтей по грошей 15 абы их от каждого родича доходили; а хто может и болше дати, да благословен, нижейникакоже. А если бы на час от которой дитины квартал дидаскалов не доходил, мают пп. братьям оповѣстити, а пп. братия мают такового хлопца от школ ексклюдовати.

Обѣды ведлуг порядков своих давных от каждого хлопца на день назначенный дидаскалове мают доходити.

Дидаскалове теж повинни того з повинности своей пишно доглядати, абы дѣти в боязни божой завше ся находили, наук пилновали, в школьѣ уставичными (акуратними) бывали, в церкви со умилением и страхом Божиим стояли не проволочуючи ся”.

Отже, дидаскали мали утримуватися з школярських оплат, з дзвіниці й свічок¹, а що ці приходи, видима річ, не могли їх утримати, то зійшло на годування натурою: дидаскали обідали по черзі в которого-небудь з своїх учнів. В таких умовах, розуміється, учених людей до Братської школи звабити було не можна. Подвійна плата для старшого дидаскала против молодшого, що це заховується в цих постановах 1637 р., являється слабим відгомонам того порядку, що це був професор вищих класів, тимчасом як другий дидаскал був дяко-учителем. Обидва вони в таких матеріальних умовах сходили все більше на простих дяко-учителів, які заводилися по селах, містах і містечках на взір львівської школи, в яких функція дяка і регента церковного хору чи не вищу роллю грала, ніж функція учительська.

В актах Львівського братства заховалась іще “субмісія” (зобов’язання) братського дидаскала, списана польською мовою незвісного часу², не раніше 2-ої четвертини XVII в. Вона дає небезінтересні подробиці конструкції львівської школи XVII в.

¹ В зв’язку з цим читаємо науку дидаскалові в його “субмісії”, котру наводжу далі, щоб він робив свічки вміру, аби люди не нарікали. — “Архив ЮЗР”, I, X, с. 437, Dipl., с. 112.

² В “Архиві ЮЗР”, I, X, с. 435, вона позначена 1686 р. В “Diplomata statutaria”, передм. XVI, глухо зазначено, що вона пізнішого часу.

справу”, як її тоді розуміли, передусім справу руської церкви, книжності, школи, то результатом цього було не тільки саме зав’язання Київського братства, а ширший політичний план національної акції, в котрім одним з пунктів було також засновання паралельного братства в Луцьку. Організуючи братство в Києві, що мало служити передусім фірмою для козаччини в обороні національних інтересів, одночасно назначали організацію такого ж братства в Луцьку, тодішній столиці Волині, як суголосний організаційний центр тутешньої української шляхти й міщанства. Українська шляхта Волині в тім моменті ще становила поважну політичну силу в Речі Посполитій: луцьке українське міщанство, як показують акти братства, теж виявляло значну активність і солідарність: коли уніатський владика луцький підняв крик про небезпеку для унії від нових братських установ, — королівські репресії звернулися против міщан як представників братства¹. Козаччина так далеко не могла поширювати своїх впливів; православне духовенство в Луцьку і взагалі на Волині не мало тоді також готового осередку, хоча б і приблизно подібного до Лаври з її друкарнею, видавничою колегією і под.: його треба було тут доперва витворити під охороною шляхти й міщанства, тимчасом як у Києві він був уже даний в момент заснування і з нього можна було черпати всі потрібні культурні засоби, потрібні для національної акції під охороною козацтва. Козаччина і духовенство (чернецтво) — це була сильніша сторона київської братської бази, тимчасом як шляхта і міщанство київське були слабші від луцьких. З цими різницями належало відповідно рахуватися, утворюючи ці дві нові паралельні бази на підмогу підупалому Львову. Це й було, очевидно, зроблено, коли паралельно з фундацією Гулевичівни, ухваленою її ближчими родичами та земляками, — гурт волинської шляхти, в котрім (в його повновласті луцьким міщанам на ведення братських справ) бачимо сімох Гулевичів (на 46 всіх підписаних), взявся до організації братства в Луцьку — і сама Гулевичівна-фундаторка приложилася потім до Луцького братства, заповівши йому всі ті невеличкі ресурси, якими могла розпоряджати під кінець життя. Поза тим план організації обох нових осередків

---

¹ Памятники, I, с. 17.

цілком паралельний, і це, як я зазначив, дає нам повне право й можливість використовувати подробиці луцького організаційного плану на доповнення того, чого не дають нам наші київські документи про організацію київську.

Луцьке братство організовувалось цілком на взірцях братства Львівського, і з того можемо міркувати, що за львівським прикладом укладалися й київські порядки, в часах тутешньої організації. Раз на рік, у неділю антипасхи, загальні збори братства сходяться для відібрання рахунку від старшини і вибору нової управи. Вибираються чотири старші брати, з яких два мають ключі від скриньки братської (інкасують і видають гроші); третій має ключ від “скарбцю церковного”, де та скринька переховується; четвертий веде рахунки приходів і видатків, з котрих обраховуються на річних зборах перед братією. Щонеділі, по утрени, відбувають вони сходи, під проводом пресвітера Братської церкви, “розмовляючи о речах своїх” (біжучих), а раз на місяць збирають усе братство на “схажку” по обіді, обсилаючи всіх “знаменем своїм братським”. Всі братчики, з виїмком далеко осілої шляхти, зобов’язані на таку схажку прибути, щоб виплатити свою місячну вкладку. На ці збори “на звиклім місці”, в домі братським, має бути стіл застелений, на нім положене Євангеліє, братська скринька і свічі запалені. Священик, а в його неприсутності старші браття проспівують “Достойно”, потім читається “предсловіє”: “Сие богоугодное, законное, церковное братство Духом Святым”... (слідують тексти, аналогічні з “Уписом” Київського братства). По цім відчитується “порядок братський”, і потім запитують присутні: “Панове братия, кто бы што въдал належного быти братству абы оповѣдал; а кто бы теж повинен был отдати вину или доход який брацтву, абы отложил”, а на кінець: “Если кто справу мает якову до брацтва или до кого колвек, абы справовал”; при тім застерігається, що “брат яко простый, неумѣтный будучи”, не міг би сам своєї справи відповідно “преложить”, то міг взяти собі “достойнѣйшого брата, который бы справу его объяснить умѣл”. “Отправивши справы свои вмѣсто жартов непотребных книги абы читани были и разговоры о речах законных и ку збудованю належачих”. “З найвыших сил повинни братія старатися о оздобѣ церковной и о каз-

нодѣи (проповіднику) добром уставичном, и о школъ — яко бы молодѣ вихованя и цвиченя свое, им пристойное, з стараня отцов своих мѣли”. “Презвитера дбалого и чулого в повинности своєю и милостника науки повинни держати и во всяком его слухати и шанувати: о такового ся старати, за которым бы яко за пастыром идучи збавеня своего доступили: а недбальцу и неумѣтного в писмѣ яко на срамоту и на упадок свой не повинни терпѣти: намнѣй, его однак не строфуючи (не роблячи закидів) в житю его, тьлько просячи, абы на его мѣсце пожиточнѣйшому за благословеніем архиерейским уступил”. Нові братчики зголошуються на братськѣм зібранні до пресвітера і заявляють, що будуть додержувати братський порядок. Тоді такий новий брат цілує хрест, що тримає в руках пресвітер, дає руку всім братам і складає до братської скриньки 6 грошей. Всі справи і “намови” мають зіставатися “в своем завартю” (в секреті), і за “виношенне” винні караються братським судом. Братчик, котрий би собі “легче важил напаминаня”, зроблені йому на зібраннях братських, підпадає умовному вилученню, “поки аж ся обачит”, і з таким інші братчики не мали за той час входити в ніякі зносини, під загрозою кари, і це оповіщається “в цілім зібранню людей”; хто ж не “обачиться”, очевидно, виключається назавсиди.

Трохи згодом, як я зазначив, луцькі братчики рішили, що їм “прикладом иных порядных братств церковных, киновион то есть общежитие законников регулы св. Василия Вел., на том мѣстцу при церкви на той братской фундавати пилная есть и гвалтовная потреба; а то для того жебы с тым общежитием духовных мудрѣйшим и святолюбившим мы братія церковная, немощнѣйшая и около житейских забавнѣйшая в едином ярмѣ послушания Христова тягнути и еден другому помагаючи и заровно працюючи, двояко над иных болший овод в виници Христовой учинити, и сами спасаючи и ближних спасению услужити латвѣй могли смо”. При тім було уставлено “постановленіе порядное межі братством свѣцким и духовным, сирѣчь игуменом и иноками общаго житія”, з свого обов’язку ктиторів цього новозаложенного Братського монастиря, і на те, “жебы то на часы потомные статичне без помѣшаня тривати могло, хотбы ся особы в киновии розмаитыи перемѣняли, бо гды

бы смо того тепер на початку не постерегли, як то правда, же “што голова то розум”, так то бы было, же што бы был игумен, то бы свое што новое з вымыслу и выналѣзку власного привносил, и так бы речи уставичне мѣшати мусѣли”.

З цього статуту варто відзначити такі пункти щодо функцій нового монастиря. Братія може, за ознайомленням братства, відставити игумена, “елибы был самовластный и самострастный”, і на його місце іншого з-межи себе обрати. Игумен має право після трьох напимнень і братству ознайомлень брата безчинного з общежиття вилучити. Мусить він пильнувати, щоб у монастирі було з кільканадцять ченців, так щоб він мав: “духовника, казнедѣю, священника благоговѣйного, диакона, уставника, еклесиарха (скарбника речей церковних), иконома, полатного (скарбника речей господарських), братий двох для доставання ялмужны, кухара, послушника, даскала”. “Для позверховної церковної оздобы” мусить утримувати “на трапезѣ общей” “протопсалта то есть спѣвака старшого и учителя школьного¹, и о иных млоденцах до спѣвання згожих отцевско промышлял и если таковыи трафят, нам (братчикам) их презентовал, и з нами посполу о их прожиток старался. А для справованя всѣх тых млоденцов и всеи школы и для постерѣганя их порядков мает игумен з братією брата з-межи себе на то згожого *ректором* обрати, который як *дидаскала* так и спудеев в их повинностех на каждый день постерѣгати и в чотири недѣли (що чотири тижні) экзамен — чого ся научат — чинити будет повинен, от них *жадноє* *заплаты* за науку не беручи, а жебы дѣток врученых лѣта молодые марне ся не теряли, за которых учителей личбу Богу чинити мусят”.

“Игумен з братією маючи всяке старанне про церковний порядок, всяку оздобу и окраси”, повинні вважати, щоб у всім, що дотикає “благочиния в церкви”, все сповнялося згідно з церковним уставом святих отців, давнім місцевим звичаям і стариною (старожитности) всеї руської церкви. Коли щось належало б викинути, додати або змінити, то игумен, зібравши всіх, духовних і світських, має то подати і

---

¹ Тут “учитель шкільний” означає учителя співу в школі, себто той самий старший співак мав учити школярів церковного співу.

вивести доводи слушні й збиті на оборону тої зміни, і як се це буде Духові святому і розумові противно, то неодмовно дозволити на се, а як ні — то справедливо заборонити”.

Поза тим на духовну частину братства покладаються такі обов'язки: “Ігумен має про церкву духовну, себто члени Христові, так печалувати і старання мати, як про власну душу і спасення своє: має безнастанно про це думати, інших радитися і з нами, буваючи на кожних сходи́нах, спільно промишляти, яким способом вівці Христові пасти і в вівчарні ховати, тих, що від віри відпадають, назад повертати, малодушних і хитких укріпляти, боязким серця додавати” і т. д. “А що церковна оборона найбільше до духовних належить, тому домагаємося, аби в кожній справі щодо церкви чи братства, котра б була задана до суду, чи тут, чи деінде, ігумен з котрим-небудь братом ставився персонально, боронив її й стояв аж до смерті, за божою поміччю; а від нас з братства, як шляхти, так і міщан кілька осіб буде ставитися там, котрим то буде доручено, і на те буде йти кошт з братської скриньки. Бо коли ми приймаємо братство з духовними з різних причин, то найбільше все-таки на те, аби вони як особи більш забезпечені були нам оборонцями в суді”¹.

Братчики, укладаючи цей статут, як бачимо, посилаються на приклад “інших порядних братств церковних”, і тут можна думати про братство Київське або Віленське, — але не Львівське, бо у Львові монастир св. Онуфрія, що стояв під братським патронатом, зовсім не відігравав такої великої ролі в житті свого братства. Але з київськими вказівками правила луцьких статутів сходяться близько і можуть служити для близької ілюстрації київської практики — з незначними змінами, відповідно до реальних взаємовідносин київських сил.

В київських актах 1632 р., котрими означались відносини різних корпорацій братства до П. Могили як його “старшого брата, опікуна і оборонці” (уряд такий братськими статутами й дотеперішньою практикою не передбачався, тому вимагав докладного означення його відносин до інших органів братської організації), передусім також і визначаються ці дві половини — братство духовне і світське.

¹ Памятники, I, с. 39–40.

Вони не мають конкретних своїх організацій як корпорації, але виступають виразно, як і в Луцьку, як дві окремі половини, і братчики духовні видають окрему грамоту в справі нових взаємовідносин братства (до Могили і його наступників, архімандритів печерських). Братство чи коло духовне в Києві має своїм головою митрополита як найвищого місцевого представника української церкви — звідси його вплив і значення в церковно-просвітніх справах братства; пізніше воно перетворюється в фактичну зверхність і владу над братством; в Луцьку тому відповідає позиція православної луцької владики — бувшого ігумена Чернчицького монастиря, але він був тільки номінальним владикою і тому не мав такого значення. Номінальне старшинство в Київському братстві належить, як і в Луцьку, місцевій шляхті: вона перша видає грамоту Могилі, іменем своїм і всіх уписаних братів, але це старшинство гонорове. Реальне значення лежить, з одної сторони, в руках духовної братії, з другої — в руках Війська Запорізького як останнього рішеннячого чинника в усіх справах, де мала себе виявити фактична сила. Але репрезентативне, гонорове значення шляхти сильно підкреслюється в кожному випадку. Не тільки в відносинах до уряду, де братство представляється виключно як організація шляхетська — шляхетське братство милосердя, що головною або й єдиною своєю метою має заснування шпиталю для убогих і калік з “людей рицарських на послугах Річи Посполитої, в різних битвах покалічених”: заслугами цієї шляхти “на Україні”, в боротьбі з неприятелями св. хреста король мотивує і свою згоду на шляхетську братську фундацію¹. Але і всередині братства шляхті як ініціаторам, мовляв, і старшому станові дається перше слово. Найслабше ж виявляє себе в Києві — і статутарно, і фактично — сектор міщанський: його ледве знати тут, глухо згадують або й не згадують зовсім чи то з мотивів тактичних, чи, може, й фактично мало прикладався, це трудно сказати.

В згаданій грамоті гетьмана Петражицького виразно згадуються “дорочні старости, від усього братства обрані”, і “спільна рада всього братства”², котрим належить заведу-

---

¹ Памятники, II, с. 405.

² Там же, с. 419.

вання економічною стороною його життя. Нема сумніву таким чином, що структура братства в першу добу його існування повторяла відому нам братську конституцію, дану прикладами Львівського братства. Правдоподібно, й зверхній обряд був той же. Але далі ми не маємо ніяких ближчих звісток ні про ці братські сходи, вибори, обрахунки, ні імен тих “рокових старшин”, і не можемо сказати, як довго цей зверхній братський обряд заховувався в Києві. Мабуть, під рукою автократа Могили він звівся на таку пусту формальність, що потім і сама обрядовість ця підупала, і братство як організація цілком покрилося Братським монастирем. Почалось це дуже рано: уже в листуванні з московським урядом, 1620-х років, що велось іменем “всіх о Христі братіях братства церковного київського, духовних і мирських”, пишуть листи просто “ігумен і старці”¹.

Коли треба було говорити з урядом польським, виступав іменем братства сектор шляхетський. Коли треба було сказати важне слово “на відсіч противовірних”, закликалось козацтво. У внутрішніх відносинах братством був Братський монастир, фактична філія Печерського монастиря, як ми бачили.

Крім того, що печерська колегія репрезентувала собою в тім часі інтелектуальну українську силу, скупчувала в собі найбільшу суму знання, ерудиції й досвіду в церковних і національних справах, яким розпоряджав Київ і вся Східна Україна, — це мотивувалось також і тим, що Братський монастир мав “цвічити”, виховувати не тільки православну молодь, але й “іноків молодих”, “способом монастиря по закону Св. Василя”². Лавра не організувала власної школи, власного новіціату, тому Братська школа мусіла служити також духовним семінаром на потребу монастирів і передусім своєї митрополії — Лаври.

Повної залежності Братського монастиря і братства ні від Печерської Лаври, ні від митрополії його фундатори не хотіли. Першим ділом випросили вони право ставропігії від патр. Феофана і пильнували, щоб її чим-небудь не порушити. Тому такий дразливий настрій у київських кругах ви-

¹ Памятники, II, с. 404.

² Там же, с. 399.

кликали чутки, що митрополит з владиками задумують обмежити права братства і, уставляючи потім відносини братства до печерського архімандрита в особі Могили, патрони братства застерігали, що спеціальні права, признані за Могилою, належать тільки йому персонально “як братові уписаному” і ні в чому не касують церковної автономії братства, його ставропігії.

Але поза цією формальною стороною братство все-таки було не більш як філією Печерського монастиря, наділеною певними спеціальними дорученнями, духовно ж, ідеологічно нерозривно зв'язаною з печерською монашою громадою; і це треба мати на увазі, і для вияснення цього я перевів цей довгенький перегляд питання. Громадською київською організацією Київське братство, властиво, не було відразу, і чимдалі громадський елемент у його організації не розвивавсь, а навпаки зникав і атрофіювався, все далі відходячи від львівського прототипу міщанського братства в бік науково-педагогічної філії Печерської Лаври.

Братське шкільництво взагалі і київське зокрема.

Прототипом братських шкіл була львівська школа 1586 року. З огляду на те, що в актах Львівського братства заховався план науки в новій школі, написаний якимсь греком, учеником Дамаскіна, митрополита навпактського, висловлений був здогад, цілком правдоподібний, що автором цього плану був Арсеній, архієпископ еласонський, товариш подорожі патр. Єремії¹. Відомо, що він дійсно учив у львівській школі, і коли автор плану говорить про те, як то він учитиме в цій школі, це дійсно вповні підходить до Арсенія. Обіцяє він учити так, як навчився від згаданого Дамаскіна, що був також учителем і самого патріарха Єремії, і від премудрого кир Матвія, учителя славної на той час Трікської школи, założеної тим же Єремією. Таким чином його план виходить з сучасної практики Візантії², але в своїм

¹ Про це в *Харламповича*. “Западнорус. правосл. школы”, с. 292 і далі.

² Як учителя Дамаскіна й інших грецьких богословів сучасні грецькі відомості вказують царгородського ритора Хому, що мав